

XI

Torpaq xəritələrinin tərtibi və əhəmiyyəti

XIX əsrdən başlayaraq kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı dövrü kimi özünü göstərir. Bu dövrdən başlayaraq təsərrüfat sahələrinin qiymətləndirilməsi, onların yerləşmə xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi kimi faktorlara daha çox diqqət yetirilmişdir. Elə buna görə də tədqiqatların aparılması daha vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Belə tədqiqatların aparılması zamanı torpaq xəritələrinin tərtibi və istifadəsi başlıca vəzifələrdən biri idi.

SSRİ məkanında ilk torpaq xəritəsi XIX əsrin ikinci yarısında mümkün olmuşdur. Bu xəritədə SSRİ-nin Avropa hissəsinin torpaq örtüyü təsvir edilmişdi. Torpaq xəritələrinin tərtibində işlənilən hazırlanmasında və bir sıra görkəmli alim və tədqiqatçıların əməyi olmuşdur. Bunlara Dokuçayev (nəzəri məlumatlar) Prasolovu, Gerasimovu, Qlazovskayanı, Rozovu, Malışovu, Sakalovu və başqalarını misal göstərçək olar.

L.İ.Prasolov torpaqların xəritələşdirilməsinin elmi banisi hesab edilir. O, torpaq örtüyünün xəritədə təsvirin işlənməsi, torpaq və onun xüsusiyyətləri arasında əlaqənin olmasına çalışmışdır. Prasolov qaratorpaq zonasını torpaq-coğrafi əyalətlərə ayrılmasını təklif etmişdir.

Torpaqların xəritələşdirilməsində Dokuçayev məktəbinin nəzəri və fəlsəfi əsasları torpaqların mənşəyi, təsnifatı və xəritələşdirilməsində geniş istifadə edilir. Bu torpaqların məqsədəuyğun mənimsənilməsində və tədbirlərin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dokuçayevin nəzəri məlumatları nəinki SSRİ məkanında sonradan Avropa ölkələrində də öyrənilməyə başlanmış və tədqiqatlar aparılmışdır.

İ.P.Gerasimov elementlər və torpaq prosesləri haqqında nəzəriyyəni inkişaf etdirib qeyd edir ki, əvvəllər apardığı elmi işlərdə xüsusiyyətlərlə amillər arasında əlaqənin bərpa edilməsi olmuşdusa, indi isə proseslər barədə təsəvvürlər yaratmaq lazım gəlir. Onlar belə üç tərəfli təklif etmişlər; xüsusiyyətlər, proseslər, amillər.

1975-ci ildə tərtib edilmiş dünyanın torpaq xəritəsinin prinsipi amillər, proseslər, xüsusiyyətlər üçlüyünə əsaslanmışdır. Burada prosesləri amillər müəyyən etdiyindən amillərə birinci yer verilmişdir.

Torpaqşünaslıqda bu üçlük torpaq zonallığının yeni təhlili mərhələsi kimi əks olunur.

Gerasimovdan başlayaraq Qlazovskaya, Zonn, İvanova, Kimberq, Noqina, Sakalov, Uspanov, Fridland eləcə də Qazaxıstan, Orta Asiya, Sibir torpaqşünasları torpaq qurşaqlarının fasial vilayətlərə bölünməsi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşlar. Buna misal olaraq SSRİ-də bozqır zonanın üç:

I.Subkontinental Avropa

II.Kontinental Şərqi Avropa

III.Sərt kontinental Sibir

fasiyalarına bölünməsidir. Bunadan başqa dağlıq ərazilər də rayonlaşdırılaraq Turan, Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya vilayətləri və ya fasiyalarına bölünmüşdür. Torpaq fasiyalarının torpaq-bioiqlim qurşaqlarında ərazicə təsviri Asiyanın (miqyas 1:6000.000, 1971) və dünyanın torpaq xəritələrində (miqyas 1:10.000.000, 1975) aydın göstərilmişdir.

V.V.Dokuçayev torpaqların mənşəyi və coğrafiyasının ümumi qanunauyğunluğunu aşkar etdikdən sonra dünyanın ilk dəfə olaraq Şimal yarımkürəsi torpaqlarının təsnifatı sxemasını və xəritəsini tərtib etmişdir. Torpaqların yer kürəsi üzrə yayılması haqqında materialların toplanması sayəsində məlum olmuşdur ki, nəinki enlik qurşaqları, hətta meridional və konsentrik torpaq zonaları da mövcuddur. Bu d 1906-cı ildə K.D.Qlinka tərəfindən dünyanın ilk torpaq xəritəsində öz əksini tapmışdır. Yer kürəsindəki torpaqların daha dolğun şəkildə verilməsi 1885-1927-ci illər arasında müşahidə edilmişdir.

Dünya torpaqlarının xəritələşdirilməsi işlərinin yeni mərhələsi L.İ.Prasolovun, D.Q.Vilenskinin, Z.Y.Şokalkinin və V.T. Roqaçovanın iştirakı ilə 1937-ci ildə “Dünyanın Böyük sovet atlası”nda dərc etdikləri dünya torpaqları xəritəsidir. Prasolovun tərtib etdiyi 1:50.000.000. miqyaslı xəritə çox zəngin ilkin materiallara əsaslanmışdır. Bu materialların içərisində SSRİ-nin ümumi torpaq xəritəsi, Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinin torpaq xəritələri əsas yer tutmuşdur.

Prasilovun tərtib etdiyi xəritənin legendası öz böyük dolğunluğu konkretliyi ilə əvvəlki xəritələrdən fərqlənir. Həmin legendada əvvəlki torpaq tipləri ilə yanaşı, xarici ölkələrə xas olan çoxlu torpaq tipləri və tip qrupları ayrılmışdır(misal enliyarpaqlı meşələrin qonur,

prerilərin qaratorpağa bənzər tipi və s.). Bəzi torpaq tipləri ilk dəfə olaraq xəritədə göstərilmişdir. Bundan başqa ilk dəfə olaraq dağlıq ərazilərin torpaqları sistemətik olaraq verilmişdir.

Prasoluvun tərtib etdiyi bu xəritədən sonra SSRİ Elmlər Akademiyasının Torpaqşünəslıq İnstitutunda ayrı-ayrı materialların torpaq xəritələrinin tərtibi başlanmışdır.

Bütün materiklərin torpaq materialları əsasında 1955-1956-cı illərdə İ.P.Gerasimovun rəhbərliyi ilə 1:20.000.000. miqyasında dünyanın yeni torpaq xəritəsi tərtib edilmişdir. Bundan sonra 1964-cü ildə bir sıra yeni seriyalı torpaq xəritələri meydana çıxmışdır. Materiklərin və dünyanın torpaq xəritələri vahid sistemdə, eyni tipli tərtib olunmuş və xüsusi fiziki-coğrafi xəritələrlə uzlaşdırılmışdır. Bu tərtib olunmuş xəritələrin legendasında bütün torpaq tipləri zonal, introzonal, dağ torpaqları kimi üç böyük qrupla birləşdirilmişdir.

O dövrlərdə tərtib edilmiş torpaq xəritələrin üzərində çoxlu işlər görülmüşdür ki, bu da onun tərtibində nə qədər əziyyət çəkildiyini göstərir. Bu isə tədqiqatların aparılmasında müəyyən vaxtın olmasını tələb edirdi. Lakin müasir dövrdə belə xəritələrin tərtibi daha asan və sürətlidir. Buna səbəb ərazinin kosmosdan fotosəkillərinin tərtib edilib daha mükəmməl torpaq xəritələrinin yaradılmasıdır.

Digər üstünlük xüsusi proqramlar vasitəsilə xəritələrin tərtibidir ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu amil də qısa zaman ərzində mükəmməl və xətanın minimuma yaxın olmasını təmin edir.